

Michał Żemła

Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa w Katowicach
Katedra Turystyki
40-659 Katowice, ul. Harcerzy Września 3
michalzemla@gazeta.pl

Anna Żemła

Biuro Projektowo-Badawcze Arch-Urbs
Katowice, ul. Sepia 15

**WPŁYW CZYNNIKÓW LOKALIZACJI
NA KONKURENCYJNOŚĆ OŚRODKA
NARCIARSKIEGO**

**THE IMPORTANCE OF LOCATION
FOR THE COMPETITIVENESS
OF A WINTER SPORT DESTINATION**

Zarys treści: W artykule wskazano na lokalizację jako na jeden z podstawowych czynników kształtujących konkurencyjność ośrodka narciarskiego (uważanego za obszar, na terenie którego świadczone są usługi podstawowe i dodatkowe dla narciarzy). Omówiony został także wpływ i znaczenie poszczególnych czynników lokalizacji na funkcjonowanie ośrodka narciarskiego.

Słowa kluczowe: ośrodek narciarski, lokalizacja, konkurencyjność.

Abstract: The authors point to location as one of the basic factors affecting the competitiveness of a winter sports destination (understood as an area where skiers are provided with both basic and complementary services). The effect and significance of individual location factors as regards the functioning of a winter sports destination have also been discussed.

Key words: winter sports destination, location, competitiveness.

1. WPROWADZENIE

W artykule przyjęto, że ośrodek narciarski (ośrodek sportów zimowych) jest jednym z typów miejsc docelowych (ang. *tourism destination*) ruchu turystycznego wyodrębnionym na podstawie kryterium możliwości spędzania czasu przez turystów, zgodnie z definicją Flagestad i Hope, którzy ośrodek narciarski (*winter sports destination*) rozumieją jako geograficzną, ekonomiczną i społeczną jednostkę złożoną z przedsiębiorstw, organizacji, aktywności, obszarów i urzędzeń mających służyć zaspokojeniu specyficznych potrzeb narciarzy (FLAGESTAD, HOPE 2001). Oznacza to, że ośrodek narciarski obejmuje nie tylko kompleks infrastruktury narciarskiej, ale także zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie usługi uzupełniające dla narciarzy, takie jak gastronomia, noclegi, wypoczynek po nartach. Ujęcie takie podkreśla komplementarny charakter usług

1. INTRODUCTION

It has been assumed that a winter sports destination is a tourist destination offering a particular type of leisure opportunities, according to Flagestad and Hope's definition. By a winter sports destination they understand a geographical, economic and social unit consisting of businesses, organizations, activities, areas and facilities which are to satisfy the particular needs of skiers (FLAGESTAD & HOPE 2001). This means that a winter sports destination includes not only a skiing infrastructure complex, but also supplementary services such as catering, accommodation, or facilities enabling tourists to rest after skiing. Such an approach emphasizes the complementary character of skiing and supplementary

narciarskich i uzupełniających, bez których ośrodek nie miałby możliwości przyjmowania turystów, lub te możliwości pozostałyby bardzo ograniczone. Wobec takiej definicji ośrodka narciarskiego przyjęto określenie „teren narciarski” dla nazwania zespołu lub pojedynczych wyciągów i tras narciarskich objętych jednym odrębnym karne-tem.

2. LOKALIZACJA JAKO KLUCZOWY CZYNNIK KONKURENCYJNOŚCI OŚRODKA NARCIARSKIEGO

Konkurencyjność regionu jest jego trwałą zdolnością umożliwiającą sprostanie w różnych układach konkurencyjnych innym regionom (KLASIK, KUŹNIK 1999). Zatem celem działań regionów w zakresie poprawy ich konkurencyjności jest utrzymanie lub poprawa pozycji w toczącym się między regionami współzawodnictwie (WINIARSKI 1999). Oznacza to, że poszczególne regiony konkurują ze sobą na różnych rynkach zewnętrznych, m.in. o przyjazdy i wydatki odwiedzających. Konkurencję między ośrodkami narciarskimi należy więc traktować jako współzawodnictwo poszczególnych lokalizacji oferujących produkty na tych samych rynkach docelowych i położonych w podobnej odległości od tych rynków. Niemniej trzeba także pamiętać, że współczesne ośrodki narciarskie, tak polskie, jak i w innych państwach europejskich, muszą stawić czoła zaostrzającej się konkurencji spowodowanej nie tylko przez otwieranie się granic, wzrost mobilności osób oraz pojawianie się nowych ośrodków, ale też przez konkurencję ze strony miejsc oferujących inne formy spędzania czasu wolnego (SMERAL 1996).

Można dostrzec, że lokalizacja produktów turystycznych staje się elementem przewagi konkurencyjnej obszarów recepcji turystycznej, którego znaczenie jest wzmocnione trwałym przywiązaniem przestrzennym produktu do jego lokalizacji i niemożliwością celowego kształtowania tego elementu. Możliwość celowego kształtowania występuje natomiast w zakresie dostępności komunikacyjnej obszaru recepcji turystycznej i poszczególnych jego produktów.

Konkurencyjność obszaru recepcji turystycznej jest wynikiem działań wielu podmiotów, jednak zasadnicza jest tu rola władz samorządowych. Trzeba też pamiętać, że władze samorządowe powszechnie uważane są za podmiot odpo-

services, without which the resort would be incapable of receiving tourists, or its ability to do so would be very limited. Given such a definition of a winter sports destination the term 'skiing area' has been accepted to refer to a complex of (or individual) ski-lifts and ski runs for which one combined ticket is valid.

2. LOCATION AS THE KEY FACTOR IN A WINTER SPORTS DESTINATION'S COMPETITIVENESS

A region's competitiveness is its permanent ability to compete with other regions in a variety of ways (KLASIK & KUŹNIK 1999). In order to be more competitive, regions fight to maintain or improve their position (WINIARSKI 1999). This means that individual regions compete with one another on different outside markets as regards e.g. the number of visitors and their expenditure. The competition among winter sports destinations should then be treated as competition among individual locations offering competitive products on the same target markets, and situated within similar distances from these markets. However, it must also be remembered that contemporary skiing resorts, both Polish and those in other European countries, must face growing competition caused not only by the opening of borders, increasing mobility and new resorts, but also by destinations which offer other forms of spending free time (SMERAL 1996).

The location of tourist products can often be seen as a competitive tool in tourist reception areas. Its significance becomes clear if the permanent presence of the product in a given location is considered and the fact that this particular element cannot be intentionally modified. However, it is possible to modify the accessibility of a tourist reception area and its individual elements.

The competitive character of a tourist reception area results from many factors, the most important of which is the role of local authorities. It must also be remembered that local authorities are

wiedzialny za ostateczny kształt i dysponujący największymi możliwościami kształtowania produktu turystycznego obszaru recepcji turystycznej (MIDDLETON, HAWKINS 1998). Rolą władz samorządowych jest nie tylko bezpośrednio wytwarzanie niektórych elementów złożonego produktu turystycznego obszaru recepcji turystycznej, ale i strategiczne oraz operacyjne zarządzanie rozwojem turystyki w miejscowości lub regionie (ŻEMLA 2003).

3. CZYNNIKI WARUNKUJĄCE WYBÓR I OCENĘ LOKALIZACJI OŚRODKA NARCIARSKIEGO

W celu dokonania prawidłowego wyboru miejsca prowadzenia działalności gospodarczej konieczna jest dokładna analiza czynników lokalizacji, wśród których najważniejsze to czynnik transportu, baza surowcowa, rynek zbytu, zasoby pracy, baza energetyczna, woda, wymogi ochrony środowiska i infrastruktura (GODLEWSKA 2001).

W odniesieniu do obszarów recepcji turystycznej – na cechy, które powinny charakteryzować miejsce, aby było właściwą lokalizacją turystyczną wskazuje m.in. PEARCE (1996). Kuczyński i Gołembski proponują rozpatrywanie kryteriów lokalizacyjnych w dwóch kolejnych fazach:

- analiza czynników lokalizacji ogólnej, które pozwalają stwierdzić, czy w danym obszarze występują wystarczające przesłanki, by inwestycja turystyczna mogła zaistnieć i przynieść spodziewane efekty społeczne i ekonomiczne;

- analiza czynników lokalizacji szczegółowej, wskazujących, w jakim konkretnym miejscu pożądanego dla inwestycji przestrzeni należy usytuować przedsięwzięcie, by zoptymalizować jego położenie od strony kompozycji przestrzennej, ekonomiki infrastruktury, szczegółowej dostępności komunikacyjnej, procedur formalnoprawnych itp. (GOLEMBSKI 2002).

Każdy inwestor wybierając miejsce dla swojej przyszłej inwestycji kieruje się kryterium możliwości osiągnięcia zysku. W przypadku terenu narciarskiego zysk inwestora uzależniony jest od dwóch fundamentalnych czynników: możliwości stworzenia produktu o wysokiej jakości i dostępności dla rynków zbytu. Jednak w przypadku inwestycji, jaką jest infrastruktura nar-

commonly believed to be responsible for the final tourist product and to have the most resources to shape it (MIDDLETON & HAWKINS 1998). Their role is not only to directly produce some elements of a complex tourist reception area product, but also to supervise strategic and operational tourism development in a given destination or region (ŻEMLA 2003).

3. WINTER SPORT DESTINATION LOCATION – CHOICE AND EVALUATION FACTORS

In order to make a good choice of somewhere to run an economic activity, it is necessary to thoroughly analyse location factors, the most important of which are transport, natural resources, the market, work resources, energy sources, water, environmental protection requirements and infrastructure (GODLEWSKA 2001).

Conditions which a place should meet to become a good tourist location are listed by, among others, PEARCE (1996). Kuczyński and Gołembski suggest that location criteria should be considered in two consecutive phases:

- an analysis of the general location factors, which show whether a given area is suitable for tourist investment to thrive and bring expected social and economic results;

- an analysis of the detailed location factors which point to a particular part of space suitable to make an investment, taking into consideration the spatial composition, infrastructure economics, accessibility by differing means of transport, legal procedures, etc. (GOLEMBSKI 2002).

When choosing a place for their future investment, every investor considers the profit criterion. In the case of a skiing area, an investor's profit depends on two fundamental factors: the possibility of creating a high quality product, and access to markets. However, in the case of ski infrastructure, which covers a considerable space, it is necessary to consider the dilemmas faced by another investor than the ski-lift owner, i.e. the *gmina*. Even if it does not participate

ciarska, obejmująca swym zasięgiem znaczną przestrzeń, konieczne jest także rozważenie dylematów innego inwestora niż gestor wyciągów, którym jest gmina. Nawet jeśli nie uczestniczy w inwestycji finansowo, „inwestuje” ona w rozwój turystyki narciarskiej jedno z najcenniejszych posiadanych dóbr – przestrzeń, oczekując w zamian określonych korzyści gospodarczych lub społecznych dla mieszkańców. Dzieje się tak nawet gdy inwestycje narciarskie powstają na terenach prywatnych, gdyż to władze gminne muszą je usankcjonować w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Również, a może zwłaszcza, z perspektywy gminy należy zatem spojrzeć na inwestycje narciarskie przez pryzmat strat i zysków w koncepcji zrównoważonego rozwoju. Ponieważ zasoby przestrzeni są ograniczone, między różnymi możliwymi formami wykorzystania przestrzeni dochodzi do konkurencji. Rolą władz gminy jest w takiej sytuacji zapewnienie wykorzystania przestrzeni w sposób optymalny, pozwalający na rozwój społeczno-gospodarczy i ograniczający szkody tak przyrodnicze, jak i społeczne, aby nie ograniczać szans rozwojowych przyszłych pokoleń zgodnie z zasadą sprawiedliwości międzypokoleniowej. Zatem władze gminy powinny podjąć decyzję o dopuszczeniu do nowych inwestycji w infrastrukturę dla narciarzy jedynie wtedy, gdy rozwój usług narciarskich będzie najlepszą szansą na zrównoważony rozwój gminy, co odzwierciedla zasadę zewnętrznego zrównoważenia turystyki (HUNTER 1997).

Od samego początku inwestycja w wielkoprzestrzenną infrastrukturę turystyczną, jaką jest teren narciarski, musi być wynikiem współdziałania dwóch stron: inwestora i gminy reprezentowanej przez władze samorządowe. Jest też zatem oczywiste, że ta współpraca musi być kontynuowana także po zamknięciu inwestycji i uruchomieniu ośrodka, tak by przynosił on profity inwestorowi i korzyści mieszkańcom gminy, przy minimalizowaniu szkód przyrodniczych. Zakres i charakter tej współpracy będzie zależał w dużej mierze od ewentualnego udziału finansowego gminy w inwestycji i od genezy ośrodka. Należy bowiem pamiętać, że obie strony inwestycji dążą poprzez jej realizację do osiągnięcia innych, własnych celów. W przypadku władz lokalnych są one najczęściej związane z realizacją optymalnej wizji rozwoju turystyki, pobudzeniem lokalnej przedsiębiorczości, dynamizowaniem inwestycji turystycznych, sterowaniem roz-

financially, the *gmina* ‘invests’ in the ski tourism development one of its most valuable assets – its space, expecting in return certain economic or social benefits for its inhabitants. This happens even when investments are made on private property, because it is the *gmina* authorities that must agree to put them into the local plans for spatial development. The investments should be looked at from the point of view of the losses and profits presented in the concept of sustainable tourism. As available spatial resources are limited, different ways of exploiting space compete with one another. In this situation the *gmina* authorities’ role is to ensure that the space is used in a way which guarantees socio-economic development to the inhabitants and limits damage to the natural and social environment. Such an approach offers a chance for development to future generations, according to the principle of ‘inter-generational justice’. *Gmina* authorities should allow new investments in ski infrastructure only when the development of ski services is the best opportunity for the *gmina*’s sustainable development reflecting the principle of balanced tourism (HUNTER 1997).

From the very beginning investing in a large-space tourism infrastructure, i.e. a ski area, must result from the co-operation of two parties: the investor and the *gmina* represented by its authorities. It is then obvious that this co-operation must be continued after the investment has been made and the resort starts operating so that it brings profits to the investor and benefits to *gmina* inhabitants, while minimizing damage to the natural environment at the same time. The scope and character of this co-operation largely depends on the *gmina*’s possible financial participation in the investment and on the origins of the resort. It should be remembered that each party is attempting to reach its own, differing aims. In the case of the local authorities they usually aim at an optimum vision of tourism development, encouraging local business, making tourism investment more dynamic, controlling the

miarem ruchu turystycznego, by nie przekroczone zostały progi chłonności przyrodniczej i społecznej oraz kształceniem na rzecz rozwoju turystyki w regionie. Natomiast inwestor kieruje się przede wszystkim swoimi oczekiwaniami co do przyszłych zysków, tak w zakresie ich poziomu, jak i czasu ich osiągania, ale i możliwościami minimalizacji ryzyka inwestycyjnego. (GOLEMBSKI 2002). Niemniej obie strony każdej inwestycji turystycznej, nie tylko terenu narciarskiego, muszą mieć świadomość, że żaden podmiot nie ma możliwości samodzielnego kształtowania produktu turystycznego postrzeganego przez turystę, a dla uzyskania wysokiego poziomu satysfakcji gościa konieczne jest stworzenie przez prywatne i publiczne podmioty zaangażowane bezpośrednio lub pośrednio w obsługę turystów produktu o wysokiej jakości skierowanego do wybranego segmentu rynku.

Można zatem przyjąć, że dobrze zlokalizowany teren narciarski powinien posiadać następujące cechy:

- zapewniać inwestorowi właściwy poziom zysku, co może być osiągnięte tylko gdy lokalizacja umożliwia świadczenie usług o wysokiej jakości, daje potencjalnym klientom możliwość łatwego dotarcia do ośrodka oraz umożliwia rozwój przy ograniczeniu strat ekologicznych;
- zapewniać miejscowości i jej mieszkańcom możliwość rozwoju społeczno-ekonomicznego przy jednoczesnym zachowaniu środowiska społeczno-kulturowego ich życia.

Spełnienie powyższych warunków zależy zarówno od czynników całkowicie niezależnych od inwestora, jak i od częściowo podatnych na celowe kształtowanie. Czynnikiem niezależnym będą w pierwszej kolejności warunki naturalne, natomiast pewne możliwości kształtowania będą w zakresie dostępności do rynków emisyjnych, zwłaszcza dostępności komunikacyjnej. Stosunkowo najłatwiejsze dla celowego kształtowania będą natomiast czynniki antropogeniczne miejsca docelowego, takie jak zagospodarowanie turystyczne, wyposażenie terenu w infrastrukturę techniczną i społeczną, stosunek mieszkańców do turystów, czy nawet charakter krajobrazu. Należy jednak pamiętać, że nawet w tym przypadku działania te są bardzo trudne, a osiągnięcie zamierzonych celów może zająć wiele lat, stąd potrzeba dokładnej oceny stanu obecnego.

scale of tourism so that the limits of its natural and social capacity are not exceeded, as well as for the benefit of tourism development in the region. The investor, on the other hand, considers first of all his own expectations of future profits and the time required to achieve them and also thinks of possible ways to minimize the investment risk (GOLEMBSKI 2002). But in any tourist investment, not only that of a ski area, both parties must be aware that nobody can create a tourist product on their own, and in order to fully satisfy the tourist it is necessary to create jointly a high quality product for a selected segment of the market by all private and public business directly or indirectly engaged in the tourism service.

It can be assumed then that a well-organized ski area should:

- secure an appropriate profit for the investor, which is only possible when the location gives an opportunity to provide a high quality service, offer easy access to the resort and trigger development with limited ecological damage at the same time;
- guarantee the destination and its inhabitants the opportunity of socio-economic development and at the same time preserve their socio-cultural environment.

Meeting the above requirements depends both on factors which cannot be controlled by the investor and on those which are partly susceptible to modification. The main independent factor is the natural environment, and an example of the other type is the access to market sources, especially transport. Factors which are the easiest to modify are the anthropogenic factors of the destination, such as the tourism infrastructure, the technological and social infrastructure, the inhabitants' attitude towards tourists, or even the landscape. It should be remembered, however, that even in these cases modifications are very difficult to make and may take many years to complete. Therefore there is a need for a thorough evaluation of the present situation.

4. ZNACZENIE WARUNKÓW NATURALNYCH DLA UPRAWIANIA NARCIARSTWA

Początkowo lokalizacja zakładów przemysłowych i innych obiektów uzależniona była w dużej mierze od zasobów surowcowych. Podobne podejście można zaobserwować w badaniach prowadzonych w Polsce nad możliwościami lokalizacji ośrodków narciarskich, które niemal wyłącznie dotyczyły warunków naturalnych dla uprawiania narciarstwa (np. BARANOWSKA-JANOTA 1978), a te niewątpliwie spełniają tu funkcję specyficznych zasobów naturalnych koniecznych dla podjęcia świadczenia usług.

Do podstawowych czynników naturalnych należy zaliczyć pewność śniegu w zimie oraz długość zalegania pokrywy śnieżnej (HUDSON 2000), chociaż jej znaczenie w dobie sztucznego naśnieżania stoków nie jest już tak istotne. Jednakże dla lokalizacji dużych ośrodków narciarskich, gdzie wytwarzanie znacznych ilości sztucznego śniegu nie jest opłacalne, długość zalegania pokrywy śnieżnej powinna wynosić minimum 100 dni w roku (BARANOWSKA-JANOTA 1978). O długości zalegania pokrywy śnieżnej, jej grubości oraz o czasie jego pojawiania się i zanikania decydują warunki klimatyczne oraz czynniki podłoża. Biorąc pod uwagę ogólną cyrkulację atmosferyczną, największą stabilnością zalegania pokrywy śnieżnej charakteryzują się tereny będące pod wpływem klimatu o cechach kontynentalnych. Bardzo istotny jest także mezoklimat – związany z rzeźbą terenu, występowaniem zbiorników wodnych i lasów, mikroklimat, obejmujący formę topograficzną, oraz topoklimat kształtowany przez zjawiska zachodzące w przygruntowej warstwie powierzchni ziemi. Topoklimat związany jest z rzeźbą i podłożem, zależy od występowania powierzchni czynnych, od ekspozycji i pokrycia terenu. Na długość zalegania pokrywy śnieżnej mają wpływ wszystkie wymienione rodzaje klimatów (SZPONAR 2003).

Znaczny udział terenów zabudowanych może powodować powstawanie lokalnych „wysp ciepła” podwyższających średnią dobową temperaturę powietrza, a więc skracających długość zalegania pokrywy śnieżnej, natomiast duże połacie lasu wpływają na obniżenie temperatury powietrza. Długość zalegania pokrywy śnieżnej związana jest także z ekspozycją stoku. Na stokach północnych, gdzie promienie słoneczne docierają w niewielkich ilościach, śnieg zalega o wiele dłużej niż na stokach południowych. Jednakże z punktu

4. THE SIGNIFICANCE OF NATURAL CONDITIONS TO SKIING

Initially the location of factories and other industrial buildings largely depended on natural resources. A similar approach can be seen in Polish research into possible locations for winter sports destinations, which were dependent nearly exclusively on the natural conditions suitable for skiing (e.g. BARANOWSKA-JANOTA 1978), a particular kind of natural resource.

The basic natural factors include snow in winter and the length of time it covers the ground (HUDSON 2000), although since artificial slope snowing became available, it has not been essential any more. However, in the case of large winter sports destinations, where producing large amounts of artificial snow would be very costly, snow should cover the area for at least 100 days in a year (BARANOWSKA-JANOTA 1978). The length of time the snow remains, its thickness and the months it appears and disappears are determined by climate and the nature of the surface. Considering the general atmospheric circulation, the most stable snow conditions occur in areas with a continental climate. The mesoclimate is also extremely important – related to topography, the occurrence of water reserves and forests, as well as the microclimate, connected with topographic form, and the ‘topo-climate’, modified by phenomena which take place at ground level. The ‘topo-climate’ is connected with topography and the substrate, depends on the occurrence of active processes, and on the exposure and covering of the area. The length of time in which snow stays on the ground is affected by all the kinds of climates mentioned above (SZPONAR 2003).

Large built-up areas may cause the appearance of local ‘warm islands’ which increase the average temperature of the day and shorten the length of snow cover. On the other hand, vast forested areas decrease air temperature. How long the snow stays also depends on the slope’s aspect: on north-facing slopes, where exposure to the sun is low, snow stays much longer than on south-facing slopes.

widzenia narciarzy stok północny może wydawać się mniej atrakcyjny właśnie ze względu na gorsze nasłonecznienie. Dlatego optymalnymi warunkami charakteryzują się stoki zachodnie i w mniejszym stopniu, wschodnie, gdzie słońce operuje rano, kiedy jest stosunkowo niewiele narciarzy, i rozmiękcza przygotowaną pokrywę śnieżną na cały dzień. Długość zalegania pokrywy śnieżnej zależy również od rzeźby terenu: okres zalegania pokrywy w dolinach jest dłuższy o ok. 10 dni niż na wierzchołkach. Ze względu na spadek temperatury wraz z wysokością, na każde 100 m wzrostu wysokości długość zalegania rośnie o ok. 10 dni, a jej grubość średnio o 12 cm (BARANOWSKA-JANOTA 1978). W wyborze lokalizacji ośrodka istotne jest więc pokrycie terenu wokół oraz na obszarze planowanego ośrodka, ekspozycja stoku oraz rzeźba terenu, w szczególności wysokości nad poziom morza.

Najbardziej atrakcyjne dla lokalizacji infrastruktury narciarskiej są tereny o znacznych przewyższeniach, umożliwiające wytyczenie różnorodnych tras pod względem trudności, zarówno krótkich i stromych, jak i dłuższych i łagodniejszych. Zróżnicowanie stopnia trudności tras pozwala na korzystanie ze stoku narciarzy o różnym stopniu zaawansowania, a ponadto daje możliwość wyboru i zapobiega znużeniu związanemu z ciągłym przejazdem tą samą trasą.

Rozpatrując warunki naturalne należy rozważyć nie tylko cechy terenu istotne z punktu widzenia narciarstwa. Istotne są także czynniki związane z funkcjonowaniem środowiska przyrodniczego, które mogą zdecydować o odstąpieniu od zamierzenia lokalizacji ośrodka narciarskiego na danym obszarze.

W związku ze znacznym wpływem narciarstwa zjazdowego na środowisko przyrodnicze (KUREK 1999) istotny jest wybór takiej lokalizacji, która ograniczy w jak największym stopniu negatywne oddziaływanie inwestycji. Możliwości wykorzystania turystycznego danego obszaru powinny zostać określone w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, a następnie w miejscowych planach zagospodarowania gminy. Na obszarach objętych ochroną przeznaczenie terenów pod usługi turystyczne wyznaczane jest przez plany ochrony. Odpowiednie wskazania planów pozwalają na zachowanie wartości przyrodniczych stanowiących często główne walory turystyczne gminy.

Istotną czynnością, którą należy wykonać wybierając lokalizację ośrodka narciarskiego, jest

However, skiers may see the northern slope as less attractive because of poorer insolation. That is why west-facing slopes offer optimum conditions and also east-facing as the sun shines on them in the morning when there are few skiers, and softens the snow for the whole day. The length of snow cover depends also on topography: in valleys it is about 10 days longer than in the upper parts of the mountains. Due to a fall in temperature, this length increases by 10 days for each 100 metres of altitude and the thickness of the snow layer grows by 12 cm, on average (BARANOWSKA-JANOTA 1978). When choosing a location, it is essential to consider the area around and within the resort which is being planned, the slope's exposure to the sun, the topography, and the altitude in particular.

The most attractive skiing areas are those with considerable variation in height, which make it possible to prepare ski runs at different levels of difficulty, both short and steep and longer and gentle. This enables skiers of various abilities to use them, as well as offering choice, preventing the boredom of using the same run over and over again.

Considering natural conditions, not only should the features important for skiing be looked into, but also natural environment factors which could discourage the location of a winter sports centre in a given area.

Skiing seriously affects the environment (KUREK 1999), so the location should minimise the negative effects of the investment. The extent of tourism exploitation should be established at the stage of planning the spatial infrastructure of the area and also for the whole *gmina*. In protected areas tourism utilisation depends on local conservation policy. Good planning allows the preservation of natural resources which are often the main tourist assets in the *gmina*.

An important step to take when choosing the location is establishing tourism 'absorbency' and capacity. This depends on the environment's resistance to damaging activities and is based on the maximum number of tourists that can

określenie wskaźników chłonności i pojemności turystycznej wynikających z odporności środowiska na niszczące procesy opisywanych maksymalną liczbą turystów mogących przebywać na danym terenie nie powodując negatywnych konsekwencji w walorach turystycznych środowiska przyrodniczego (BARANOWSKA-JANOTA 1998).

Poszczególne zbiorowiska roślinne charakteryzują się różną wrażliwością na zmianę stosunków wodnych, udeptywanie, zmianę struktury i odczynu gleby. W zależności od rodzaju siedliska może dojść do większej lub mniejszej jego degradacji pod wpływem działań człowieka. Np. w obrębie zbiorowisk leśnych największą wrażliwość (najmniejszą chłonność) wykazują zbiorowiska skrajnie suche i wilgotne (WYSOCKI, SIKORSKI 2000).

Według KRZYMOWSKIEJ-KOSTROWICKIEJ (1997) znaczną odpornością na użytkowanie rekreacyjne charakteryzuje się siedlisko borów mieszanych (*Pino-Quercetum*, *Vaccinio-Abieton*). Jest to zbiorowisko uniwersalne zarówno pod względem bioterapeutycznym, jak i urządzeniowo-rekreacyjnym. Stosunkowo odpornymi siedliskami są: acydofilna dąbrowa (*Quercetea robori-petraeae* – podgórska dąbrowa acidofilna), oraz w mniejszym stopniu buczyny kwaśne (*Luzulo-Fagion*). Ich intensywne użytkowanie powinno być jednak ograniczone (kontrolowane).

Bardzo wysoką odpornością oraz szybką regeneracją wykazują się murawy bliźniczkowe. Pokrywają one zwykle znaczne przestrzenie, tworząc rozległe hale i pastwiska. Trasy mogą zostać dopasowane do istniejącego układu roślinności i harmonijnie wpisać się w krajobraz. Ponadto wyeksponowane hale stwarzają możliwości otwarcia krajobrazu na dalekie widoki i utworzenia punktów widokowych, a więc podnoszą walory turystyczne stoku.

5. DOSTĘPNOŚĆ DO RYNKÓW DOCELOWYCH

Współcześnie, gdy technologia pozwala na produkcję sztucznego śniegu w ilościach pozwalających na całkowite pokrycie nim trasy narciarskiej oraz gdy popularne ośrodki narciarskie powstają w Poznaniu, Bytomiu czy Kielcach, podejście ograniczające kryteria wyboru lokalizacji ośrodka narciarskiego wyłącznie do warunków naturalnych musi zostać w oczywisty sposób zweryfikowane. Czynnikiem równie ważnym, a w niektórych przypadkach nawet ważniejszym od warunków natural-

stay in a given area without causing negative effects BARANOWSKA-JANOTA 1998).

Individual vegetation complexes show the sensitivities of both plants and the soil to changes in water level, structure and acidity of the soil, and to trampling. Depending on the type of habitat, human activity may destroy it to a greater or lesser degree. For instance among forest complexes, the highest sensitivity (the lowest 'absorbency') is found either in extremely dry or extremely wet areas (WYSOCKI & SIKORSKI 2000).

According to KRZYMOWSKA-KOSTROWICKA (1997), considerable resistance to utilisation for recreational purposes is found in mixed forest habitats (*Pino-Quercetum*, *Vaccinio-Abieton*) valuable for both bio-therapeutic and recreational functions. Relatively resistant communities are those of acidophilous oaks (*Quercetea robori-petraeae*) and acidic beech wood (*Luzulo-Fagion*). Intensive utilisation, however, should be controlled.

A very high resistance and fast regeneration can be found in grass sward, usually covering vast areas in the form of meadows and pastures. There is no need to cut down trees in order to prepare a slope here while ski runs can be adjusted to the existing vegetation and fitted into the landscape. In addition, exposed meadows open the landscape to far-reaching views and viewpoints can be set up, thus increasing the tourism value of the slope.

5. ACCESSIBILITY TO TARGET MARKETS

Nowadays, when technology makes it possible to produce enough artificial snow to cover the whole ski run, and when popular ski resorts appear in places like Poznań, Bytom or Kielce, the criteria limiting the location of a winter sports centre solely to natural conditions, must obviously be altered. An equally important factor, and in some cases even more important than natural conditions, is the accessibility of attractive target markets and the level of competition.

nych staje się dostępność atrakcyjnych rynków docelowych i poziom konkurencji.

Dostępność komunikacyjna obszaru recepcji turystycznej opisuje koszt, szybkość i wygodę dotarcia do tego miejsca i zależy od szeregu powiązanych ze sobą czynników:

- infrastruktury – drogi, parkingi przystanki i dworce autobusowe, porty lotnicze, linie i dworce kolejowe, porty morskie, ośrodki żeglarskie;
- sprzętu – jego wielkości, szybkości, standardu i zasięgu pojazdów transportu publicznego;
- czynników eksploatacyjnych – tras, częstotliwości połączeń, cen (MIDDLETON 1996).

Podobnie jak w przypadku wielu innych obszarów recepcji turystycznej, dostępność komunikacyjną ośrodka narciarskiego należy rozpatrywać osobno w odniesieniu do osób podróżujących własnym samochodem bądź autokarem czarterowym i osób korzystających z dostępnych środków komunikacji publicznej. Należy przy tym wyraźnie zaznaczyć, że z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju ośrodka zdecydowanie korzystniejsze są przyjazdy komunikacją zbiorową lub autokarami turystycznymi, natomiast duży ruch prywatnych samochodów osobowych może stanowić nie tylko duże zagrożenie dla środowiska naturalnego (JĘDRZEJCZYK 2002), ale i prowadzić do niewydolności układu komunikacyjnego i w efekcie do spadku zadowolenia turystów.

Ocena dostępności komunikacyjnej potencjalnej, bądź istniejącej, lokalizacji ośrodka narciarskiego wymaga prowadzenia jej dwukierunkowo. Trzeba oddzielnie ocenić łatwość dojazdu dla turystów jednodniowych, przyjeżdżających z pobliskich terenów (do ok. 100 km), oraz dostępność dla turystów przyjeżdżających na dłuższy wypoczynek, najczęściej z miejscowości położonych znacznie dalej. Ze względu na komplementarny charakter popytu zgłaszanego przez te dwa rynki (inny cykl sezonowości) konieczne jest dostosowanie ośrodka do potrzeb jednych i drugich. Zatem ocenie podlegać powinna nie tylko dostępność komunikacyjna z najbliższych większych miejscowości, ale także wkomponowanie tras dojazdowych w ogólnopolski, a nawet międzynarodowy system komunikacyjny.

Istotne znaczenie mieć będzie nie tylko dostępność do poszczególnych rynków emisyjnych ruchu turystycznego, ale także ich atrakcyjność, będąca wynikiem zarówno określonych cech klientów z danego rynku, jak i poziomem konkurencji na tym rynku. Wśród cech mieszkańców danego obszaru rozpatrywanego jako obszar emisyjny ruchu

The accessibility of a tourist reception area is defined by the cost, time and convenience of reaching it and depends on several interrelated factors:

- infrastructure – roads, car parking, bus stops and stations, airports, railway lines and stations, sea ports, sailing centres;
- equipment – its size, efficiency, standard, as well as the reach of public transport;
- utilisation factors – routes, frequency, prices (MIDDLETON 1996).

Similar to many other tourist reception areas, the accessibility of a winter sports centre should be considered separately in relation to people travelling by their own means of transport or hired coach, and to those using public transport. It should be clearly said here that from the point of view of sustainable development, a much more preferable way of travel is by public transport or tourist coach. Excessive use of private cars may become a serious threat to the natural environment (JĘDRZEJCZYK 2002), lead to road network inefficiency and as a result to tourist dissatisfaction.

An evaluation of the potential or actual accessibility of a winter sports destination requires a more complex approach. It is necessary to assess separately the difficulty of reaching the place for one-day tourists arriving from nearby areas (up to 100 km), and by those arriving for a longer stay, usually from much more distant destinations. Due to the complementary character of the demand from these two markets (different seasonality cycles), it is necessary to adjust the resort to the needs of both. Evaluation should concern not only accessibility from the nearest larger towns or cities, but also the access roads as part of the national or even international transport network.

Not only accessibility to individual tourist source markets is significant, but also their attractiveness and this depends on the type of clients, as well as on the competition level on this particular market. As far as clients are concerned, particular attention should be paid to

turystycznego związanego ze sportami zimowymi w sposób szczególnie uwzględnić należy ich poziom zamożności mierzony nie tylko dochodami, ale też – kluczowym dla wydatków turystycznych – funduszem swobodnej decyzji. Czynniki te będą miały decydujący, lecz nie wyłączny wpływ na wysokość wydatków podczas pobytu w ośrodku narciarskim. Należy też przeanalizować zmienne o charakterze społecznym, a zwłaszcza aktywność turystyczną mieszkańców tego obszaru, ze szczególnym uwzględnieniem poziomu uczestnictwa w wyjazdach narciarskich i ich częstotliwości i długości.

Jest wielce prawdopodobne, że na najatrakcyjniejszych rynkach docelowych panować będzie największa konkurencja. Miernikiem jej natężenia może być liczba ośrodków narciarskich zlokalizowanych w podobnej odległości i oferujących podobny produkt. Ośrodek proponujący mieszkańcom określonej miejscowości przede wszystkim dłuższe pobyty, co wiąże się z reguły z większą odległością, musi liczyć się z konkurencją ze strony znacznie większej liczby ośrodków, w tym również zagranicznych. Można natomiast podać przykłady ośrodków będących na bardzo atrakcyjnych rynkach niemal monopolistami, jeśli chodzi o wyjazdy jednodniowe i krótsze. Dotyczy to przede wszystkim pojedynczych ośrodków zlokalizowanych w większych miastach centralnej i północnej Polski (Szczecin, Poznań, Warszawa), niemniej także w przypadku ośrodków zlokalizowanych w górach, ograniczony czas dojazdu, jaki odwiedzający decydują się przeznaczyć na dotarcie do celu wyjazdu jednodniowego, zdecydowanie ogranicza także liczbę konkurentów, a np. Szczyrk jeszcze do niedawna uchodził za miejsce niemal bezkonkurencyjne na jednodniowe wyjazdy dla mieszkańców aglomeracji śląskiej, zwłaszcza tych o wyższych umiejętnościach narciarskich. W praktyce jednak natężenie konkurencji nie zależy wyłącznie od czynników lokalizacyjnych, lecz także od aktywności marketingowej ośrodków na poszczególnych rynkach.

6. OTOCZENIE INFRASTRUKTURY NARCIARSKIEJ

Narciarstwo zjazdowe jest formą turystyki, w której ważną rolę odgrywają doznania estetyczne związane z jej uprawianiem. Wiąże się to przede wszystkim z faktem uprawiania tej dyscypliny w obszarze górskim, cechującym się zróżnicowaną

their wealth, measured not only by their income, but also by their disposable income essential for tourist expenditure. These two factors will determine expenditure during a stay at a winter sports destination, although there are other factors to be considered. Social variables should also be analysed, especially the tourism activity of the area's inhabitants, with particular attention paid to their participation in skiing trips, frequency and duration.

It is highly probable that the most attractive target markets will be the most competitive ones. This can be measured by the number of ski resorts located within a similar distance and offering a similar product. It can be seen then that a resort which offers longer stays to the inhabitants of a given destination, which is usually connected with a greater distance, must be prepared for competition from a much greater number of resorts, including some from abroad. On the other hand, resorts can be quoted which have nearly monopolized very attractive markets as far as one-day and shorter trips are concerned. This concerns individual resorts in the larger cities of central and northern Poland (Szczecin, Poznań, Warsaw). In the case of mountain resorts, the short time available for a one-day visit largely reduces the number of competitors. Not so long ago Szczyrk was regarded as absolutely the best place for a one-day visit by the inhabitants of the Silesian conurbation, especially those more skilled at skiing. In practice, however, competition does not depend solely on location factors, but also on the marketing activities run by individual resorts on individual markets.

6. SKI INFRASTRUCTURE SURROUNDINGS

Skiing is a form of tourism where aesthetic experience plays an important role. This is because it is undertaken in mountains with varied topography and a landscape described as dynamic which

rzeźbą terenu i krajobrazem określanym mianem dynamicznego, który stanowi o jego atrakcyjności dla turystyki (NAUMOWICZ 1993). Warto zauważyć też, że w badaniach brytyjskich przebywanie w atrakcyjnym i przyjemnym otoczeniu było wskazywane najczęściej (68% wskazań) jako istotna korzyść z uprawiania narciarstwa, dystansując m.in. relaks, rywalizację, doskonalenie umiejętności i towarzystwo. Równie wysokiej oceny przebywanie w atrakcyjnym środowisku nie otrzymało od uprawiających inne formy rekreacji na świeżym powietrzu (pływanie, wspinaczka, golf) (HUDSON 2000). Atrakcyjność wizualna jest zatem dla turysty jednym z czynników decydujących o wyborze miejsca uprawiania narciarstwa, dlatego lokalizacja ośrodka powinna być dostosowana nie tylko do warunków środowiska przyrodniczego, ale także do walorów krajobrazu.

Na postrzeganie krajobrazu duży wpływ wywiera m.in. jego różnorodność (kolory, ostrość form, linia horyzontu, rozczłonkowanie terenu i form pokrycia) oraz czytelność kompozycji. Istotną rolę w percepcji krajobrazu odgrywają widoki otwarte (WOLSKI 2002), szczególnie w przypadku ośrodków narciarskich zlokalizowanych w terenie górzystym. W takim krajobrazie zaletą są dalekie otwarcia widokowe z licznymi planami, dalszymi i bliższymi. Jest to kolejny argument przemawiający za lokalizacją narciarstwa na górskich polanach.

Wpływ na odbiór otoczenia ma także barwa, która jest tłem wielu doznań estetycznych i przestrzennych (WEJCHERT 1984). Ponieważ narciarstwo jest w głównej mierze formą turystyki związanej z zimą, aspekty barwne są mało zróżnicowane: przeważa biel z domieszką ciemnej zieleni drzew iglastych. Krajobraz, w którym dominują ośnieżone górskie szczyty dopełnione ciemniejszymi plamami lasów wpływa na podniesienie atrakcyjności ośrodka narciarskiego.

Istotny jest stopień antropizacji krajobrazu. Pozytywnie na odbiór otoczenia przez turystę wpływa krajobraz naturalny, w którym przekształcenia wprowadzone przez człowieka są niewielkie i naturalne właściwości elementów przyrodniczych dominują nad nimi (BOGDANOWSKI, ŁUCZYŃSKA-BRUZDA, NOVÁK 1981). Krajobraz charakteryzujący się przewagą naturalnych komponentów wywiera korzystny wpływ na psychikę człowieka, jednakże wykorzystanie przez turystykę wszystkich jego walorów jest często ograniczone ze względu na formy ochrony przyrody.

Równie atrakcyjny dla uprawiania turystyki narciarskiej może być harmonijny krajobraz kultu-

makes it very attractive to tourism (NAUMOWICZ 1993). It is also worth noticing that in British research to stay in attractive and pleasant surroundings was pointed to most frequently (68%) as a benefit of skiing, and was followed by other advantages such as relaxation, competitive thrill, skill improvement and good company. No other form of outdoor recreation (swimming, climbing, golf) received such high marks from respondents (HUDSON 2000). Visual attractiveness is then one of the factors which make a tourist choose a given place to ski. Therefore the location of a winter sports destination should be based not only on natural conditions, but also on landscape quality.

The perception of landscape largely depends on its variety (colours, distinctiveness of forms, horizon line, variety of the area and the surface cover) and a clear overall composition. Open views are of particular importance (WOLSKI 2002), especially in mountain destinations. In such a landscape, views with several foregrounds and backgrounds, are an advantage, yet another argument for locating skiing on mountain meadows.

Perception is also influenced by colour which can evoke many aesthetic and spatial impressions (WEJCHERT 1984). Because skiing is a form of winter tourism, colours are limited to white and the dark green of coniferous trees. A landscape dominated by mountain summits covered in snow and completed by the darker forest greatly enhances the attractiveness of a ski resort.

Another significant factor is the level of human influence on the landscape. The natural landscape, only slightly changed where nature dominates, positively affects the perception of surroundings by tourists (BOGDANOWSKI, ŁUCZYŃSKA-BRUZDA & NOVÁK 1981). Such a landscape is beneficial to the human psyche, but using all its assets for tourist purposes is often limited due to environmental protection.

An equally attractive element could be a harmonious cultural landscape, where 'human features are fitted into natural elements' (KOZŁOWSKI 1973). Examples of such a landscape are traditional mountain

rowy, w którym „dzieła rąk ludzkich są wkomponowane w naturalne elementy przyrodnicze” (KOZŁOWSKI 1973). Przykładem takiego krajobrazu są tradycyjne góralskie chaty czy baczówki harmonijnie wpisujące się w krajobraz górski. Takie antropogeniczne elementy stanowią urozmaicenie panoramy, często podwyższające wartość wizualną otoczenia.

Oprócz funkcji estetycznej elementy zagospodarowania ogólnego i turystycznego miejscowości pełnią oczywiście także kluczową funkcję w obsłudze turysty-narciarza. W przypadku polskich ośrodków ze względu na specyfikę popytu obecnie najważniejsze wydają się być te elementy infrastruktury, które dostosowane są w pierwszej kolejności do potrzeb przyjeżdżających na jeden dzień, należy jednak zaznaczyć, że uzależnienie ośrodka od frekwencji tych właśnie narciarzy jest ekonomicznie niekorzystne dla miejscowości, gdyż korzystają oni w stosunkowo małym stopniu z usług uzupełniających i cechują się niskim poziomem wydatków. Dlatego dla zrównoważonego rozwoju miejscowości konieczne jest nie tylko zapewnienie znakomitego dojazdu, parkingów i gastronomii na stoku, ale także przygotowanie odpowiedniej liczby obiektów noclegowych o właściwym standardzie oraz tzw. oferty *après-ski*, czyli usług w zakresie rekreacji i rozrywki wieczornej oraz zadbanie o popyt ze strony narciarzy preferujących wyjazdy narciarskie połączone z pobytem w danej miejscowości.

Dla lokalizacji terenu narciarskiego szczególnie atrakcyjne są miejscowości o dobrym zagospodarowaniu turystycznym, gdyż nie wymagają one budowy zbyt wielu nowych obiektów, należy jednak też pamiętać, że miejscowości przeinwestowane turystycznie też nie zawsze są dobrym wyborem, gdyż konieczne może być gruntowne przystosowanie istniejących obiektów do obsługi narciarzy. W takich miejscowościach z reguły lokalizowane są niewielkie inwestycje narciarskie odgrywające rolę uzupełniającą w ich funkcji turystycznej.

Wysoki poziom infrastruktury ogólnej w sposób jednoznaczny będzie podnosił atrakcyjność dla inwestorów z branży narciarskiej. Szczegółne znaczenie będzie miał tu stan dróg. Ze względu na wymagania turystów rozwój funkcji narciarskiej z reguły pociąga za sobą także rozwój infrastruktury miejscowości i stanowi szansę poprawy warunków życia mieszkańców.

cottages or huts harmoniously fitting into the mountain landscape. Such anthropogenic elements make the panorama more varied and often raise the visual value of the surroundings.

Apart from the aesthetic function, elements of general and tourist infrastructure play a key role in the service provided to the skier-tourist. In the case of Polish resorts and their specific demand, the most important elements of infrastructure seem to be those which satisfy the needs of one-day visitors. It should be noted, however, that being dependent on this group of skiers is economically disadvantageous for the destination, because they do not make much use of the complementary services and their expenditure is rather low. Therefore, in order to secure balanced development of the destination, it is necessary not only to provide convenient access, parking places and catering facilities on the slope, but also to prepare an appropriate number of hotels of sufficient standard, as well as the *après-ski* offer, i.e. recreation and evening entertainment options. The needs of skiers who prefer skiing trips combined with a stay in a given destination must be also satisfied.

Destinations with a good tourist infrastructure are particularly suitable for the location of skiing areas because there is no need for new buildings. However, it should be remembered that destinations which have been over-invested in are not always the right choice, because it might be necessary to adjust the existing infrastructure to service skiing. In such destinations such investments are usually small and they perform a supplementary role to their tourist function.

A high standard of general infrastructure will undoubtedly raise the attractiveness of a place in the eyes of investors. The condition of roads will be of particular significance here. Because of the tourists' requirements, the development of the skiing function is usually followed by the development of infrastructure and this becomes an opportunity to improve the inhabitants' living conditions.

BIBLIOGRAFIA – BIBLIOGRAPHY

- BARANOWSKA-JANOTA M., 1978, *Metoda wyznaczania terenów dla narciarstwa zjazdowego*, „Człowiek i Środowisko”, t. 2, z. 2, s. 43–51.
- BARANOWSKA-JANOTA M., 1998, *Metoda określania chłonności turystycznej na przykładzie obszarów górskich województwa krośnieńskiego*, „Człowiek i Środowisko”, t. 22, z. 1, s. 121–138.
- BOGDANOWSKI J., ŁUCZYŃSKA-BRUZDA M., NOVÁK Z., 1981, *Architektura krajobrazu*, PWN, Warszawa-Kraków.
- FLAGESTAD A., HOPE C. A., 2001, *Strategic success in winter sports destinations: a sustainable value creation perspective*, „Tourism Management”, vol. 22, no. 5, s. 445–461.
- GODLEWSKA H., 2001, *Lokalizacja działalności gospodarczej. Wybrane zagadnienia*, WSHiFM, Warszawa.
- GOLEMBSKI G. (red.), 2002, *Metody stymulowania rozwoju turystyki w ujęciu przestrzennym*, AE, Poznań.
- HUDSON S., 2000, *Snow Business. A Study of the International Ski Industry*, Cassel, London.
- HUNTER C., 1997, *Sustainable tourism as an adaptive paradigm*, „Annals of Tourism Research”, vol. 24, no. 4, s. 850–867.
- JĘDRZEJCZYK I. (red.), 2002, *Rozwój funkcji turystycznej i rekreacyjnej polskich obszarów górskich*, AWF, Katowice.
- KLASIK A., KUŹNIK F., 1999, *Konkurencyjność regionów w przestrzeni europejskiej*, [w:] *Konsument i przedsiębiorstwo w przestrzeni europejskiej*, t. 1, AE, Katowice, s. 33–46.
- KOZŁOWSKI S., 1973, *Czynniki kształtujące krajobraz*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, Oddział w Rzeszowie, Rzeszów.
- KRZYMOWSKA-KOSTROWICKA A., 1997, *Geoekologia turystyki i wypoczynku*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- KUREK Z., 1999, *Rozwój turystyki i jej wpływ na środowisko przyrodnicze Alp*, „Turizm”, t. 9, z. 2, s. 161–169.
- MIDDLETON V. T. C., 1996, *Marketing w turystyce*, PAPT, Warszawa.
- MIDDLETON V. T. C., HAWKINS R., 1998, *Sustainable Tourism. A Marketing Perspective*, Battenworth-Heinemann, Oxford.
- NAUMOWICZ K., 1993, *Potencjał turystyczny i regionalizacja turystyczna Polski*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin.
- PEARCE D., 1996, *Tourism development*, Longman, Harlow.
- SMERAL E., 1996, *Importance and development of Austria's Alpine Tourism industry*, [w:] *Materiały pokonferencyjne konferencji Alpine Tourism. Sustainability Reconsidered and Redesigned*, 12–13.05.1996, University of Innsbruck, Innsbruck.
- SZPONAR A., 2003, *Fizjografia urbanistyczna*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- WEJCHERT K., 1984, *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Wyd. Arkady, Warszawa.
- WINIARSKI B., 1999, *Konkurencyjność: kryterium wyboru czy kierunek strategii i cel polityki regionalnej?* [w:] M. Klamut (red.), *Konkurencyjność regionów*, AE, Wrocław, s. 9–19.
- WOLSKI P., 2002, *Przyrodnicze podstawy kształtowania krajobrazu*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- WYSOCKI CZ., SIKORSKI P., 2000, *Zarys fitosocjologii stosowanej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- ŻEMLA M., 2003, *Podstawy projektowania strategii kształtowania produktu turystycznego regionu*, GWSH, Katowice.